

СЕКЦІЯ 6 ЕКОНОМІКА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ ТА ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

УДК 330.322:502.131.1

Мареха І.С.
кандидат економічних наук
Сумського державного університету

РЕСУРСОЗБЕРЕЖЕННЯ ЯК ФОРМА РАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН

RESOURCE SAVING AS A FORM OF RATIONALIZATION OF NATURAL RESOURCE MANAGEMENT IN CURRENT ECONOMIC RELATIONS

АНОТАЦІЯ

У статті систематизовано та проаналізовано основні наукові підходи до інтерпретації раціонального природокористування, а саме протекціоністський, когнітивний та інтегрований. Обґрунтовано, що ресурсозбереження виступає формою раціоналізації природокористування, яка ефективно інтегрує екологічні та економічні інтереси. Розкрито зміст ресурсозбереження як еколого-економічної категорії сталого розвитку. Здійснено розподіл методів ресурсозбереження за еколого-економічними рівнями раціонального природокористування.

Ключові слова: раціональне природокористування, протекціонізм, когнітивізм, ресурсозбереження, еколого-економічні рівні, сталий розвиток.

АННОТАЦИЯ

В статье систематизированы и проанализированы основные научные подходы к интерпретации рационального природопользования, а именно протекционистский, когнитивный и интегрированный. Обосновано, что ресурсосбережение является формой рационализации природопользования, которая эффективно интегрирует экологические и экономические интересы. Раскрыто содержание ресурсосбережения как эколого-экономической категории устойчивого развития. Проведено распределение методов ресурсосбережения по эколого-экономическим уровням рационального природопользования.

Ключевые слова: рациональное природопользование, протекционизм, когнитивизм, ресурсосбережение, эколого-экономические уровни, устойчивое развитие.

ANNOTATION

The main scientific approaches to understanding of rational nature management are categorized and analyzed in the article. Among them are protective, cognitive and integrated approaches. It is proved, that resource saving is a form of nature management rationalization, which integrates effectively ecological and economic interests. The concept of resources saving as an ecological and economic category of sustainable development is formulated. The ecological and economic levels of rational nature management are outlined. The resources saving techniques are distributed according to the ecological and economic levels of rational nature management.

Keywords: rational nature management, protectionism, cognitivism, resources saving, ecological and economic levels, sustainable development.

Постановка проблеми. Раціональне природокористування має визначальне значення для визнання економіки країни ресурсоефективною та такою, що орієнтована на сталий розвиток.

По суті, в умовах сучасних світо господарських відносин раціональне природокористування повинно зводитися до ресурсозбереження, яке виступає першочерговим пріоритетом економічного розвитку країн Європи та інших розвинутих держав світу. У контексті інтеграції України до європейського співтовариства реалізація ініціатив з ресурсозбереження є важливим етапом у розробці комплексної концепції взаємозв'язку раціонального природокористування та економічного зростання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі розвитку науки значний досвід щодо розуміння проблеми раціонального природокористування накопичений у працях Н.М. Андреевої, С.М. Бобильова, Є.В. Мішеніна, С.К. Харічкова та інших. Констатуючи наявність багатоаспектних підходів до раціонального природокористування, відзначимо, що дослідження цієї проблеми на предмет системного та ключового зв'язку з ресурсозбереженням перебували на периферії наукового пошуку. Відтак, новим напрямом пошуку повинно стати дослідження ресурсозбереження як форми раціоналізації та оптимізації природокористування в умовах сучасних економічних відносин.

Постановка завдання. Метою дослідження є актуалізація аспектів ресурсозбереження в системі раціонального природокористування. Досягнення поставленої мети вимагає вирішення наступних завдань: аналіз підходів до раціонального природокористування; формулювання еколого-економічного змісту ресурсозбереження; розмежування еколого-економічних рівнів раціонального природокористування; ієрархічний розподіл багатоступеневої системи методів ресурсозбереження за еколого-економічними ознаками.

Виклад основного матеріалу. Аналіз поглядів вітчизняних та зарубіжних учених дозволив виявити три основні наукові підходи до еко-

лого-економічної інтерпретації раціонального природокористування – протекціоністський, когнітивний та інтегральний.

Найбільш розповсюдженою концепцією є протекціоністська, яка розглядає раціональне природокористування в контексті комплексу економічно ефективних природоохоронних заходів, які можуть здійснюватися на технологічному, продуктовому, еколого-економічному, корпоративному та екосистемному рівнях.

Головна ідея технологічного підходу полягає в розв'язанні еколого-економічних протиріч на основі передових технологічних рішень. В. Дикань разом з колегами [1] вважають, що раціональне природокористування полягає, по-перше, в ефективному видобутку природних ресурсів через застосування прогресивних технологій на основі економії, насамперед, мінерально-сировинних та водних ресурсів, а по-друге, у ліквідації або обмеженні негативного впливу господарської сфери на довкілля шляхом скорочення шкідливих викидів, встановлення очисних споруд, впровадження маловідходних і замкнених (безвідходних) технологій, рециркуляції вторинних промислових ресурсів та утилізації побутових відходів. Учені додатково підкреслюють, що сучасна природоохоронна діяльність повинна бути спрямована на підтримку необхідних для життєдіяльності людини й суспільного виробництва стандартних умов (чистоти води, повітря, ґрунтів) та усунення можливості вичерпання водних, лісових, рибних ресурсів тощо. На думку авторів [2], раціональне природокористування, як метод управління взаємодією виробництва й довкілля, має забезпечуватися на прогресивній технологічній базі шляхом впровадження маловідходних технологій, що передбачають максимально допустиме використання вихідної сировини та неодмінно потребують правового закріплення. Розвиваючи напрям досліджень у технологічному аспекті, В. Казарська [3] пропонує розуміти раціональне природокористування як доцільну прибуткову діяльність суб'єктів підприємства, спрямовану на попередження та нейтралізацію негативного впливу усіх видів відходів (газоподібних, рідких, твердих), а також інших видів антропогенного впливу на стан навколишнього природного середовища. Раціональне природокористування, на її думку, передбачає максимізацію виходу корисного результату на одиницю залученого у виробництво матеріального ресурсу в перерахунку на вартісні показники. Зміст безвідходних технологій конкретизується через розумінням останніх як методу виробництва продукції, при якому сировина та енергія використовуються найбільш раціонально й комплексно в такому послідовному циклі: сировинні ресурси – виробництво – споживання – вторинні ресурси, і будь-які впливи на довкілля не порушують умов його нормального функціонування. Вихідною передумовою підходу є концепція потенційної корисної споживчої

(енергетичної, сировинної) цінності відходів на основі їх технічної обробки. Орієнтація на маловідходні технології не тільки призводить до покращення показників корисного (комплексного) використання сировини, але й дозволяє істотно підвищити ефективність виробництва й результативність використання праці за економічними та екологічними параметрами.

На думку дослідників [4], охорона природи включає розробку й здійснення заходів щодо її раціонального використання, що передбачає захист від антропогенних навантажень, активне регулювання природних процесів, відтворення й поліпшення природного потенціалу ландшафтів. Стратегічними напрямками природоохоронної діяльності в цьому ракурсі повинні стати: більш повне й комплексне використання природних ресурсів, розробка й запровадження у виробництво маловідходних і безвідходних технологічних процесів, які дозволяють істотно скоротити або повністю уникнути забруднення природного середовища і забезпечити більш глибоку переробку первинної сировини. Принцип єдності охорони природи та її раціонального використання є основоположним у взаємовідносинах суспільства з природою.

Дотримуючись позицій екологічного протекціонізму на рівні продуктової політики, учені [5] розуміють раціональне природокористування як системний аналіз життєвого циклу продуктів з метою мінімізації екологічного тиску, що завдається ними під час виробництва та споживання. Оцінка життєвого циклу дозволяє визначити ділянки життєвого циклу з максимальним виділенням парникових газів, утворенням відходів і стічних вод, а також елементи продуктового ланцюга з максимальним споживанням природних ресурсів.

Дослідження проблеми охорони довкілля на еколого-економічному рівні виробництва було започатковано в роботі [6], в якій раціональне природокористування за своїм еколого-економічним змістом ототожнюється з процесами екологізації господарських рішень і супроводжується аналізом відповідних еколого-економічних коефіцієнтів. Інші дослідники [7] вважають, що раціональне природокористування враховує основні аспекти природоохоронної діяльності й міру впливу на навколишнє середовище виробництва в прямому зв'язку з отриманими економічними результатами (собівартістю, прибутком та рентабельністю). Еколого-економічний рівень виробництва досліджується за такими показниками: екобезпе́чність технологічного процесу, озброєність і забезпеченість природоохоронними фондами, екологічність продукції, вплив на компоненти довкілля тощо.

Корпоративний підхід до вивчення сутнісно-змістової основи раціонального природокористування ґрунтується на розумінні останнього як керованої еколого-економічної підсистеми. Прибічники корпоративного підходу як методу управління природовиробництвом [8; 9; 10] у

своїх дослідженнях спираються на необхідність попередження екологодеструктивного впливу на навколишнє середовище шляхом раціонального використання сировини та природних ресурсів. Корпоративна відповідальність бізнесу за охорону навколишнього природного середовища набуває подальшого поширення в рамках концепції екологічного менеджменту [11; 12; 13]. Екологічний менеджмент є орієнтованим на отримання суттєвих економічних вигод за рахунок економії й збереження сировини, матеріалів, енергетичних ресурсів, зниження втрат, підвищення екологічної якості продукції, скорочення браку, зниження екологічних платежів і штрафних санкцій, скорочення кількості аварій та витрат на ліквідацію їх наслідків [14].

Раціональне природокористування, яке визначають на основі екосистемного підходу, розглядається як процес удосконалення технології та культури споживання природних ресурсів, наділення їх новими, поліпшеними споживчими властивостями, що дозволяє підвищити економічну ефективність використання природних активів та вивести суб'єктів природо-споживання на новий конкурентний рівень. При цьому виявляються й дотримуються екологічні вимоги, екологічні обмеження та екологічні пріоритети з метою створення умов для сталого й екологічно безпечного соціально-економічного розвитку. Прибічники підходу [15] виокремлюють два шляхи раціонального природокористування. Перший шлях орієнтований на скорочення в розумних межах обсягів споживання в антропогенних екосистемах, а також передбачає селекцію тварин і рослин з метою отримання видів з широким діапазоном саморегулювання, тобто ілюструє економне, дбайливе, ощадливе використання природних ресурсів. Другий шлях передбачає збільшення фізичних обсягів певних ресурсів шляхом природооблаштування, тобто пошуку нових родовищ або наділення природного ресурсу новою якісною визначеністю. В якості прикладу дослідниками наводиться можливість компенсації дефіциту родючих земельних ресурсів завдяки меліорації, а дефіциту теплових ресурсів – шляхом розміщення їх на «теплих» південних схилах або забезпечення штучного підігріву ґрунту (теплова меліорація). Саме за такого способу управління природокористуванням реалізується екосистемний підхід.

Згідно з когнітивним підходом, раціональне природокористування досліджується як когнітивний процес. Імплементативні заходи у сфері природокористування передбачає виконання певних інтелектуально-пізнавальних процедур. Пізнавальна діяльність орієнтована на отримання знань та носить пошуковий характер. Так, розуміючи під раціональним природокористуванням розумну рівновагу між економічними та екологічними інтересами, що досягається на основі оволодіння екологічними законами, автор [16] наголошує, що соціаль-

но-економічна діяльність має бути обов'язково зрівноваженою й адекватною екологічній ситуації, не повинна суперечити природним законам, призводити до негативних і незворотних деградаційних процесів у біосфері. Близьким до цього погляду є позиція Б. Ерідана [17], який ототожнює раціональне використання природних ресурсів зі специфічними знаннями, а також думка деяких вчених [18; 19] про необхідність вивчення впливу природних та антропогенних факторів на стан екосистем як дотримання умови раціональності. Досліджуючи проблему більш глобально в роботі [20], автори виходять з пропозицією розуміння раціонального природокористування як, у першу чергу, наукової діяльності, спрямованої на подолання територіальних проблем взаємодії суспільства й природи у просторово-часовому аспекті на локальному, регіональному та глобальному рівнях. Пропонується оперувати терміном «раціональне природокористування» як вітчизняним аналогом поняття «сталий розвиток».

Більшість сучасних підходів до вирішення досліджуваної проблеми розвивається в руслі виникнення інтегрованих концепцій раціонального природокористування. Як приклад, у роботі [21] зазначається, що іманентною ознакою раціонального природокористування є ефективне використання природного капіталу. Раціональне природокористування передбачає покращення використання природних ресурсів, що експлуатуються, і охорону навколишнього середовища на основі модернізації економіки, підтримки інновацій, заміни природоємних технологій на ресурсозберігаючі та енергоефективні, найкращі доступні технології, поглиблення й диверсифікацію переробки сировини.

Наукове розуміння раціонального природокористування як інтегрованої концепції подано на рисунку 1.

Рис. 1. Інтеграція наукових підходів до еколого-економічної інтерпретації раціонального природокористування

Узагальнюючи вищевикладене, під раціональним природокористуванням пропонується розуміти інтегровану концепцію, сформовану на основі активізації процесів мислення в напрямку пошуку економічно ефективних способів

суспільного природо-виробництва з метою досягнення сталого розвитку.

Проведені нами дослідження показали, що наука раціонального природокористування насамперед пов'язується із проблематикою ресурсозбереження. Причому, орієнтація на ресурсозбереження є головним індикатором ефективності (раціональності) суспільного природо-виробництва. Отже, на наш погляд, ресурсозбереження виступає тією формою раціоналізації природокористування, яка ефективно інтегрує екологічні та економічні інтереси. Такий підхід є доречним з точки зору обґрунтування точок взаємного переходу досліджуваних понять, які є взаємозалежними та взаємообумовленими.

Під поняттям ресурсозбереження в природокористуванні ми розуміємо економічні відносини, що виникають між державою та суспільством з приводу раціонального поводження з природними ресурсами. Як екологічна категорія сталого розвитку, ресурсозбереження визначає альтернативне використання природних ресурсів і спрямоване на зниження екологічного навантаження. Як категорія економічна, ресурсозбереження задовольняє суспільні потреби в природних ресурсах у такий спосіб, який сприяє підвищенню економічної ефективності еколого-економічних систем як невід'ємної складової сталого розвитку.

Вважаємо за необхідне наголосити, що в умовах сучасних економічних відносин раціональне природокористування повинно реалізовуватися не лише в напрямку імплементації природоохоронних ініціатив, але й у сфері природо-відтворення та природо-перетворення як ефективних форм екологоконструктивної діяльності ресурсозберігаючої спрямованості [22]. У зв'язку з цим, постає питання про формування системи еколого-економічних рівнів раціонального природокористування. Пропонуємо розподілити методи ресурсозбереження за рівнями природокористування в такий логічний послідовності [23]:

а) 1-й рівень раціонального природокористування – це природо-охорона (ресурсозбереження забезпечується шляхом прямої економії, консервації, часткової регенерації природних ресурсів);

б) 2-й рівень раціонального природокористування – це природо-відтворення (ресурсозбереження досягається через ресурсополіпшуючу економію, регенерацію, рециркуляцію ресурсопотоку, утилізацію відходів, пролонгацію життєвого циклу ресурсу);

в) 3-й рівень раціонального природокористування – це екоконструктивне природо-перетворення (ресурсозбереження проявляється у вигляді ресурсозаміщуючої економії, екологічної конверсії, дематеріалізації).

Як метод раціонального природокористування, ресурсозбереження передбачає найбільш ефективні форми сполучення факторів вироб-

ництва з метою їх оптимізації та отримання позитивного економічного результату. За своїм екологічним змістом воно є орієнтованим на попередження або вирішення ресурсно-екологічних протиріч (виснаження природних ресурсів), проблем (вичерпання природних ресурсів) та криз (руйнування природних ресурсів). Найхарактернішою рисою підприємництва в ресурсозбереженні є впровадження інновацій на постійній основі, що відрізняє його від інших природо-господарських практик. Зацікавленість підприємців у ресурсозбереженні як інноваційному методі природо-господарювання обумовлена значенням ресурсоефективного розвитку як фактора конкурентоспроможності на національному та глобальному рівнях.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Основы экологии и природопользования: учебное пособие / В.Л. Дикань, А.Г. Дейнека, Л.А. Позднякова, И.Д. Михайлов и др. – Харьков: ООО «Олант», 2002. – 384 с.
2. Экономико-экологические основы регионального природопользования и развития / Б.В. Буркинский, В.Н. Степанов, С.К. Харичков. – Одесса: Феникс, 2005. – 575 с.
3. Казарська В.В. Інтеграція економічних і екологічних інтересів / В.В. Казарська, І.Г. Гречановська // Вісник соціально-економічних досліджень. – Одеса: ОДЕУ, 2005. – Вип. 20. – С. 92-96.
4. Черевко Г.В. Економіка природокористування: навчальний посібник / Г.В. Черевко, М.І. Яцків. – Львів: Світ, 1995. – 208 с.
5. Власенкова Ю.А. Формирование эколого-экономического механизма устойчивого развития энергетического сектора на основе критериев эко-эффективности / Ю.А. Власенкова, О.И. Сергиенко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://economics.open-mechanics.com/articles/78.pdf>.
6. Экономический механизм экологизации производства: монография / Е.В. Мишенин, Б.А. Семенов, Н.В. Мишенина. – Сумы: ИПП «Мрія-1» ЛТД, 1996. – 140 с.
7. Борнос В.М. Еколого-економічний аналіз структуризації показників виробництв / В.М. Борнос, І.В. Мамчук // Вісник СумДУ. Серія «Економіка». – 2006. – № 7. – С. 52-58.
8. Добуш Ю.Я. Формування системи екоменеджменту в економіці сталого розвитку / Ю.Я. Добуш // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2008. – № 623. – С. 74-84.
9. Літвак С.М. Екологічний менеджмент і аудит: навчальний посібник / С.М. Літвак. – К.: Професіонал, 2005. – 112 с.
10. Хомин Б. Підходи до обґрунтування ландшафтно-екологічного менеджменту національних парків / Б. Хомин // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – 2004. – Вип. 31. – С. 350-354.
11. Фещенко В.П. Стратегічне управління природокористуванням на підприємствах в умовах сталого розвитку / В.П. Фещенко // Економіка. Менеджмент. Підприємництво: 36. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ: СНУ ім. В. Даля. – 2008. – Вип. 20. – С. 183-189.
12. Швіндіна Г.О. Екологічний менеджмент в енергетичних господарствах машинобудівних підприємств: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.08.01 / Г.О. Швіндіна; [Сумський державний університет]. – Суми, 2006. – 22 с.
13. Петрушенко М.М. Економічне обґрунтування мотиваційного

- інструментарію екологоорієнтованого управління підприємством: дис. канд. екон. наук: 08.00.06 / М.М. Петрушенко; [Сумський державний університет]. – Суми, 2007. – 225 с.
14. Экологический менеджмент: учебное пособие / Т.А. Трифонова, Н.В. Селиванова, М.Е. Ильина. – Владимир, 2003. – 291 с.
15. Шабанов В.В. Введение в рациональное природопользование: учебное пособие / В.В. Шабанов. – М.: РИО МГУП, 2007. – 189 с.
16. Степанюк Н.А. Економічні аспекти екологізації виробництва в контексті формування господарського механізму оптимального природокористування / Н.А. Степанюк // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України. – 2005. – Вип. 15.6. – С. 357-360.
17. Бганба-Эридан В.Р. Экология. Экономика. Будущее (Опыт группы специалистов Всемирного Банка в решении экопроблем): учебное пособие / В.Р. Бганба-Эридан. – Сухум: Издательство «Алашара», 2001. – 128 с.
18. Реймерс Н.Ф. Природопользование: словарь-справочник / Н.Ф. Реймерс. – М.: Мысль, 1990. – 637 с.
19. Пыльнева Т.Г. Природопользование: учебное пособие / Т.Г. Пыльнева. – М.: Финстатинформ, 1977. – 144 с.
20. Прыгунова И.Л. Рациональное природопользование в процессе развития приморских территориальных рекреационных систем / И.Л. Прыгунова, В.Б. Пышкин, А.В. Калениченко // Геополитика и региональное развитие. – 2014. – № 4. – С. 211-214.
21. Бобылев С.Н. Рациональное природопользование и природный капитал в контексте «зеленой» экономики / С.Н. Бобылев // Рациональное природопользование: традиции и инновации: Материалы Международной научно-практической конференции, Москва, МГУ, 23-24 ноября 2012 г. / Под общ. ред. проф. М.В. Слипенчука. – М.: Издательство Московского университета, 2013. – С. 16-17.
22. Андреева Н. Научные подходы к диагностике инвестиций в природопреобразующие проекты: системология, инструментарий и методы реализации / Н. Андреева // Экономика. – 2012. – № 3. – С. 65-69.
23. Мареха І.С. Податково-преференційне регулювання ресурсозбереження в напрямку агрегації еколого-економічних рівнів раціонального природокористування / І.С. Мареха, М.П. Катериніна // Economics and management: Problems of Science and Practice: collection of scientific articles. – Germany, 2014. – Vol. 2. – PP. 217-220.